

Priče o Nartima

(posljednja europska mitologija)

O Nartima

Narti su pleme junaka koje je živjelo u davna vremena. Za njih znaju po čitavom Kavkazu, no priče o Nartima najrasprostranjenije su među Čerkezima¹¹⁴ i Osetima¹¹⁵. Iako mnogi smatraju ime *Nart* iranskim, sigurna etimologija toga imena nije utvrđena. Neki ga izvode iz navodne skitske ili alanske riječi koja je isprva značila »muž, junak« (od indoeuropskoga korijena *h₂ner-, od kojega dolazi i grčka riječ *anēr* »muškarac, čovjek«)¹¹⁶. Neki su istraživači na

---

114 »Čerkezi« je zajednički naziv za Adigejce i Kabardince, te skupine tzv. »zapadnih Čerkeza« koji žive u Karačajevo-Čerkeskoj Autonomnoj Republici Ruske Federacije. Svi ti narodi sebe nazivaju *Adyga*, a njihovi su jezici (kabardinski i adigejski) međusobno razumljivi. Kabardinski i adigejski svrstavaju se zajedno s abhaskim i abazinskim, te izumrlim ubihskim jezikom, u sjeverozapadnokavkasku porodicu jezika.

115 Oseti su iranski narod koji predstavlja posljednji ostatak drevnih Skita i Alana. Preživjeli su do danas na sjevernim obroncima Kavkaza u dvije teritorijalne jedinice: Sjevernoj Osetiji (u Ruskoj Federaciji) i Južnoj Osetiji (u Gruziji).

116 Ta je etimologija u novije vrijeme osporena, budući da iransko *r u alanskom i osetskom prelazi u *l* (usp. osetski *nael* »muž, čovjek« < *nara-). Stoga V. I Abaev (1979) predlaže drugu etimologiju, kojom se osetsko ime *Nartae* povezuje s mongolskom riječju *nara* »Sunce«, dok je *-tae* sufiks kojim se u osetskome tvore patronimici, odnosno prezimena. I doista, u nekim se osetskim pričama o Nartima navodi da su oni podrijetlom sinovi Sunca, a prema ruskim folkloristima postoje i drugi mongolski elementi u predaji o Nartima.

osnovi te činjenice, te podudarnosti između sadržaja priča o Nartima i mitova raznih iranskih i drugih indoeuropskih naroda, zaključili kako su priče o Nartima izvorno skitske, odnosno alanske¹¹⁷, dok su se među Čerkezima i drugim kavkaskim narodima naknadno proširile. Danas, međutim, prevladava mišljenje da ciklus priča o Nartima ima vrlo složeno podrijetlo, te da se izvori toga ciklusa ne mogu jednoznačno pripisati niti jednom kavkaskom narodu¹¹⁸. U nastanku priča o Nartima miješali su se iranski (skitski), zapadnokavkaski i mongolski elementi, koje suvremena filologija tek djelomično može raščlaniti.

Priče o Nartima prenosile su se usmeno od pradavnih vremena do današnjih dana. Izvodili su ih, uz zvuke žičanih instrumenata (osetski *faendir*, abhaska *aphjarc* i kabardinska *pšina*) narodni pjevači (kabardinski *waradžəʔāk^waxar* ili *džag^wak^waxar*), slični našim guslarima. Bili su to lutajućí bardí koje su plemići udomljivali na svojim posjedima i čiji je ugled bio velik, a osoba nepovrediva. Oni su u vojne pohode pratili vojske na bijelim konjima, ali nisu sudjelovali u borbama niti ih se smjelo napadati. Jednoga je takvog kabardinskog »džagvakva«, znamenitoga Kerim-Gireja, još 1825. na Kavkazu upoznao Mihail Ljermontov.

I danas na Kavkazu ima pripovjedača koji napamet znaju mnoge priče o Nartima, a varijante istih priča očuvane su i među kavkaskom dijasporom, tj. među protjeranim

---

117 Alani su potomci antičkih Skita u JI Europi. Stanovište o alanskom podrijetlu priča o Nartima zastupao je npr. francuski kavkazolog i povjesničar religije Georges Dumézil (v. Dumézil 1958). V. i Abaev 1978 za modificiranu verziju te hipoteze. Prisutnost Skita na sjevernom Kavkazu može se arheološki pratiti od 7. st. pr. Kr. (Kumikov, ur. 1967: 42 i dalje).

118 V. npr. Kumaxov & Kumaxova 1982.

Čerkezima, Abhazima i drugim kavkaskim narodima, koji su nakon rata s Rusijom 1864. napustili svoju domovinu¹¹⁹. U Kabardiji i u drugim područjima na Kavkazu mnogi se elementi krajolika povezuju s mitskom nartskom prošlošću: korita rijeka predstavljaju tragove mača koji su po zemlji vukli nartski junaci, a stepski su brežuljci nadgrobni humci Narta. Jedan od najvećih gradova u Kabardinsko-Balkarskoj Republici nosi ime Nart-kala, što znači »grad Narta«, a neke kabardinske obitelji smatraju se na poseban način povezane s pojedinim junacima iz priča. Tako se, primjerice, smatra da je »mati Narta« Satanaja potekla iz obitelji Kardan (ruski *Kardanov*).

Razne su verzije pojedinih priča o Nartima iznenađujuće slične, ne samo među tekstovima na istom jeziku, već i u slučajevima kada je ista priča zabilježena na različitim jezicima; sve to svjedoči o snazi, postojanosti i formulaičnosti kavkaskе usmene predaje, koja se po svojim obilježjima može usporediti s usmenom junačkom epikom među Južnim Slavenima, ali i među drevnim Grcima i Ircima. U pismenom obliku priče o Nartima zabilježili su tek u 19. stoljeću čerkeski, ruski i gruzijski istraživači folklor a i lingvisti¹²⁰. Zbirke tih priča prikupljene su u velikim etno-

---

119 Tragovi predaje o Nartima zabilježeni su čak i među Čerkezima na Kosovu, v. Özbek 1986. Čerkeska je zajednica na Kosovo dospjela nakon protjerivanja s Kavkaza 1864. i ondje zadržala svoj jezik i predaje, no nakon rata na Kosovu 1999. golema većina kosovskih Čerkeza vratila se na Kavkaz.

120 Prve spomene čerkeskih legendi o Nartima nalazimo u radovima čerkeskih učenjaka S. Han-Gireja i Š. Nogme sredinom 19. st. Prve je originalne tekstove objavio Kazi Atažukin 1864. (»Borba Sosruka i Totreša«, i »Kako je Sosruko oteo vatru divovima«), a veće su zbirke tekstova objavili Atažukin i ruski filolog L. G. Lopatinskij 1891. Koncem 19. st. nartskim su se sagama znanstveno bavili V. F. Miller i L. G. Lopatinskij, a prva je velika zbirka čerkeskih legendi o Nartima objavljena u Moskvi 1924.

grafsko-folklorističkim istraživanjima polovicom dvadesetoga stoljeća, i objavljene odmah po završetku Drugoga svjetskog rata. Na temelju dviju takvih zbirki kabardinskih priča o Nartima nastao je i ovaj prijevod.

Premda su zapisivane tek u prethodna dva stoljeća, ove priče odražavaju srednjovjekovnu materijalnu kulturu: u njima nema vatrenoga oružja, ratuje se čeličnim mačevima, lukom i strijelama, dok su koplja, štitovi i toljage znatno rjeđi. Junaci nose pancirne košulje i kacige. Prestižni predmeti izrađeni su od zlata, dok je upotreba srebra vrlo rijetka. Među konjskom opremom ističu se sedla, uzde i orma, a poznata je i upotreba stremena, žvala i ostruga. Spominje se uzgoj prosa, koje je i danas tradicionalna žitarica među Kabardincima, a od stoke se najviše uzgajaju ovce, koze i krave. Kao u svijetu drevnih irskih saga, i u svijetu Narta otimanje je stoke od neprijatelja omiljen posao junaka: takva vrsta krađe, štoviše, nije uopće nečasna, već predstavlja dokaz hrabrosti i otimaču donosi slavu među njegovim sunarodnjacima.

Iako nazvane »kabardinskim epom«, priče o Nartima nisu strukturirane kao klasični ep: nedostaje im jedinstvo sadržaja i kompozicije. Umjesto o jednome epu opravdanije je govoriti o ciklusima koji se vezuju uz pojedine likove, koje ove priče obično prate od rođenja do smrti. U takve su cikluse zacijelo bile povezane i grčke priče o junacima koji su se borili pod Trojom, sve dok ih Homer nije uobličio u dva umjetnička epa. U kabardinskoj je recenziji pričā o Nartima najvažniji ciklus koji se vezuje uz Sosruka, junaka rođenog iz kamena koji je Nartima donio vatru, vratio oteto sjemenje prosa i otkrio im piće besmrtnosti – tajanstvenu *sanu*. Osetska verzija priča o Nartima najviše važnosti pridaje Batarazovu ciklusu, dok Sosruko (osetski Soslan) ne igra tako važnu ulogu. Drugi su liko-

vi uz koje se vezuju ciklusi priča o Nartima Vazirmes (ili Varzameg), Ašhamaz, Himiš, vješti lovac Šavej, božanski kovač Hljapš, pastir Kujcuk i osvjetnik Badinoko. Jedini lik koji igra važnu ulogu u svim ciklusima, kako kod Čerkeza tako i kod Oseta, jest Satanaja, Sosrukova mati i Vazirmesova žena (u osetskim pričama i njegova sestra). Ona je najmudrija nartaska žena (ili božica?). Pomaže savjetom mnoge junake koji joj se utječu u nevolji i odgaja dvojicu važnih nartskih vitezova, Sosruka i Šaveja, iako nisu njezina djeca. Premda nema nikakve dvojbe da u pričama o Nartima glavnu ulogu igraju muški likovi, njihove vrline i poduhvati, kroz lik Satanaje i malene i vragolaste Malečiph možemo sagledati i ženski pogled na svijet i vrijednosti nartskih junakinja.

Mitološki elementi u ovim su pričama posve neprikriveni: one otvoreno govore o poganskim bogovima i natprirodnim bićima, a velike su jednobožačke religije, koje danas prevladavaju među Kabardincima (islam i kršćanstvo)¹²¹, posve nepoznate. Glavno je božanstvo Psatha, bog života, koji stoluje na svetoj planini Uašhamahvi (Elbrusu). Važnu ulogu igraju i bog plodnosti Thagoledž, koji je Nartima dao sjemenje prosa, i bog kovača Hljapš, koji im je iskovao osnovna oruđa za poljoprivredne poslove. Valja još spomenuti Amiša, boga stoke i zaštitnika pastira, Mazithu, boga šume, i Uašhu, boga neba.

Mnogi mitološki elementi u ovim pričama imaju podudarnosti u grčkoj mitologiji: zli jednooki divovi (Inži) koji podsjećaju na Kiklope, priča o junaku prikovanom za vrhunce Kavkaza za kaznu što je, poput Prometeja, pr-

---

121 Većina Kabardinaca danas su muslimani, no ima i pravoslavnih kršćana, osobito u području oko Mozdoka (u Sjevernoj Osetiji). Prije prodora islama u 16-17. stoljeću kršćanstvo je među Kabardincima bilo mnogo raširenije.

kosio bogovima, motivi zlatne jabuke i pića besmrtnosti (kabardinska *sana* i grčka ambrozija), svi su ti elementi preslični da to ne bi zahtijevalo objašnjenje. Premda su neki istraživači pomišljali na indoeuropsku predaju, koja je mogla biti očuvana kod iranskih Oseta, a od njih se proširiti među neindoeuropskim Čerkezima, vjerojatnijim se čini da su mitološki elementi koji imaju podudarnost u Grčkoj posuđeni tijekom nebrojenih trgovačkih kontakata između Grka i kavkaskih naroda na istočnoj obali Crnoga mora¹²². Sličnosti postoje i između priča o Nartima i irskih srednjovjekovnih saga¹²³, no one su zacijelo rezultat slučajnosti. Ne bi bilo neobično da su se u kulturnim sredinama, koje su dijelile čitav niz društvenih vrijednosti, u književnim predajama pojavili isti, ili slični motivi¹²⁴. Neki su pak motivi zajednički ne samo kabardinskoj i grčkoj, već i drugim euroazijskim pripovjedačkim predajama: priča o tome kako mladi junak nabavlja oružje i konja, motivi čudesnih životinja koje govore ljudskim glasom, mladića koji traži otetoga oca, sve su to elementi koji predstavljaju opća mjesta u usmenom stvaralaštvu mnogih naroda.

---

122 Grčka je kolonizacija zahvatila obale Crnoga mora od 7. st. pr. Kr., a grčki se utjecaji očituju u arheološkoj kulturi Sinda i Meota, dvaju antičkih naroda koji su živjeli u kasnijoj domovini Čerkeza (osobito na području Tamanskog poluotoka i oko grada Anape). Mnogi Sinde i Meote smatraju zapadnokavkaskim narodom iz kojega su potekli Čerkezi (Kumikov, ur. 1967: 47-57), no ta se teza ne može smatrati dokazanom. S lingvističke točke gledišta neobično je što u abhasko-adigejskim jezicima nema starih grčkih posuđenica.

123 Za uvod u irske sage v. Matasović 2005.

124 U osetskom korpusu priča o Nartima pojavljuju se i motivi koji imaju usporednice u legendi o kralju Arturu (npr. mač u kamenu, zmaj kao simbol vladara, čarobni pehar, itd.); epizoda o smrti Narta Batraza u osetskoj verziji predaje o Nartima toliko je podudarna priči o smrti kralja Artura, da neki autori pomišljaju da su elemente predaje o Nartima u ranom srednjem vijeku u Europu donijeli Alani, najbliži iranski srodnici Oseta (usp. Littleton & Malcor 1994).

Legende o Nartima vode nas u svijet u kojem se muškarci nisu morali sramiti da budu muževni, a žene žensvene, u svijet u kojem su njihove uloge u društvu bile podijeljene, ali ravnopravne i međuovisne. U svijetu Narta najveća je čast i dužnost muškaraca da se brinu o ženama i da poštuju starije, a osobna odvažnost, poštenje i snaga bile su vrline koje ništa ne može nadomjestiti. Mnogima neće biti lako zamisliti svijet u kojem je posve uobičajeno da se žene otimaju zato što su lijepe i poželjne, a neprijatelji ubijaju jer nije potrebno ni najmanje sumnjati u to da su nepopravljivo zli. Štoviše, vjerujem da ima ljudi kojima je teško prihvatiti da takav svijet postoji čak i u mašti. Onomu dijelu suvremenoga čitateljstva, kojemu će se takva slika svijeta učiniti posve politički nekorektnom, ove priče zacijelo nisu namijenjene. Nadam se, ipak, da će se one dopasti onim čitateljima koji bez griznje savjesti mogu zamisliti svijet prepun junaka koji ne moraju sumnjati u svoju snagu i muževnost, ljepotica koje te junake žele osvojiti srcem, a ne ambicioznim umom, i zlikovačkih divova koji ne zaslužuju ništa osim da ih nartski junaci bespoštedno iskorijene.

O ovom prijevodu

Ovo je prvi prijevod neke zbirke kavkaskih epsko-mitoloških priča na hrvatski jezik¹²⁵; premda bi pravi izazov bio prevesti ih s njihova kabardinskog izvornika, moje za sada nedovoljno razumijevanje kabardinskog jezika razlog je što se na taj korak nisam usudio. Prevodio sam ih, dakle, s ruskoga prijevoda, ali uz usporedbu s kabar-

---

125 I prijevodi su na druge europske jezike vrlo rijetki; na engleskom postoji zbirka koju je priredio J. Colarusso (2002), a na njemačkome zbirka B. Özbek (1982).

dinskim izvornikom. Ta se usporedba pokazala bitnom na onim mjestima gdje je ruski prijevod kabardinskoga teksta očigledno uljepšan: dok kabardinski tekst čuva živu riječ narodnoga pripovjedača, ruski je prijevod stiliziran i prilagođen ukusu gradske, obrazovane publike. Pa ipak, razne su usmene verzije priča o Nartima međusobno vrlo slične, ne samo unutar kabardinske usmene književnosti, već i u predajama drugih kavkaskih naroda. Često priča sačuvana na abhaskom jeziku, koji je tek dubinski srodan kabardinskome, ili na osetskome, koji s kabardinskim nema nikakve veze, izgleda poput prijevoda s kabardinskog izvornika. Takve je sličnosti moguće objasniti samo dugom tradicijom višejezičnosti među kavkaskim pripovjedačima, čijem pamćenju dugujemo što su ove priče uopće očuvane. Ruski prijevodi nastali su često kompilacijom različitih verzija pojedinih priča, no zbog sličnosti među verzijama i nevjerojatne postojanosti usmene predaje oni uglavnom vjerno prenose sadržaj priča o Nartima.

Međutim, u stilskom su pogledu i u pojedinim detaljima ruski prijevodi ovih priča samo približni. Čak se u nekim slučajevima za njih može reći da su cenzurirani, što je prilično jasno uzmu li se u obzir vrijeme njihova prvog objavljivanja (1951) i osjećaji staljinističkoga ćudoređa koje su izvornici mogli povrijediti. Usporedimo ruski tekst epizode Satanajina susreta sa zlom babom Barimbuh s kabardinskim izvornikom iste epizode:

»Vijest je o tome došla i do starice Barimbuh. Ona se rasrdila, i to tako jako da je smjesta pošla u selo gdje je živjela Satanaja, iako put nije bio kratak.

Ušavši u njezin dom, starica ugleda dijete koje je sjedilo na ognjištu i igralo se ugljenom: bacalo si je u usta užarene komade ugljena i pljuvalo ih ugašene.

Barimbuh je s grdnjom navalila na Satanaju: 'Kurvo jedna! Ta ti nemaš muža, odakle ti dijete? Rodila si ga prvomu kojega si srela!'

'Da ti imaš takvoga sina, ne bi me grdila.', spokojno joj je odgovarala Satanaja. 'On je moje posvojče.'

'Ako je to tvoje posvojče, reci mi tko ga je rodio?', povika Barimbuh. Satanajina spokojnost još više ju je razjarivala.

'Nije se on rodio kao druga djeca.', reče Satanaja. 'Rodio se iz kamena, a Hljapš ga je iskalio. Zato mu je ime Sosruko, što znači "Sin Kamena".'«

U kabardinskom izvorniku stoji:

»Ta je vijest dospjela do Barimbih. Kad je Barimbih doznala da Satanaja ima dijete, poslala je k njoj. Približila joj se i stala ju je vrijeđati:

'Kučko jedna! Zar si (se) dala prvome koji te je pogledao?'

'Ovo je moje posvojče, nije moj porod. Da ti imaš takvoga sina, sigurno me ne bi psovala.', tako je Satanaja rekla Barimbihi.

'Ako ovo nije tvoj porod, zašto onda sjedi u tvojoj kući, zašto leži na tvojim grudima?', vikala je Barimbih, koju su još više rasrdile Satanajine riječi.

'Kamen je onaj koji je njega rodio, Hljapš je onaj koji ga je iskovao. Sos – kamen ga je izbacio, odatle "Sosruko"', reče Satanaja.«

Usporedba ovih dvaju odlomaka pokazuje koliko je ruski tekst slobodna prerada kabardinskoga izvornika. Premda sam priče o Nartima prevodio s ruskoga, ruski sam tekst redovito uspoređivao s kabardinskim, te ga ponekad i prepravljao kad sam bio siguran u značenje

kabardinskoga izvornika i kada je to značenje bilo bitno različito od značenja u ruskome tekstu. Treba reći i da je struktura kabardinskog jezika gotovo onoliko različita od strukture hrvatskoga i ruskoga koliko to uopće može biti¹²⁶, zbog čega su neke rečenice s kabardinskoga zapravo neprevodive. Njihov ruski prijevod u tom smislu nikako nije točniji od hrvatskoga.

Kabardinske su priče o Nartima sastavljene u neobičnoj mješavini proze i stiha. Neke su priče posve u prozi, a u nekima se prozni dijelovi u kojima se pripovijeda smjenjuju s pjesmama junaka, dok su neke priče sastavljene u cijelosti u stihu, kao balade (kabardinski *pšənāla*). U prijevodu sam uglavnom poštivao strukturu izvornika, prevodeći prozu prozom i stihove stihovima. Pri tome su se neki elementi kabardinske versifikacije pokazali neprevodivima na hrvatski, kao i na ruski. Stih je kabardinske usmene poezije akcenatski: svaki stih obično ima dvije ili tri naglašene riječi. Pri tome naglasak u kabardinskom pada na zadnji ili predzadnji slog, pa dominiraju jamske metričke cjeline. Nakon prve naglašene riječi u stihu obično dolazi cezura, koja odvaja morfološki jednostavne imenske riječi od morfološki vrlo složenog glagola, koji u kabardinskom obično stoji na kraju rečenice. Rime nema, ali je posljednja naglašena riječ u stihu obično povezana aliteracijom s prvom naglašenom riječi idućega stiha:

*Satanaywa dyə nārt g^w āša,
G^w āšaw šəʔam yā naχ q'ābza*

»Satanaja, naša nartska gospodarica,
od svih gospodarica ona je najplemenitija«

---

126 V. Matasović 2007.

Mnogi kabardinski junaci i u proznim i u stihovanim dijelovima priča nose »stalne epitete«, tipične za usmeno pjesništvo; Sosruko je redovito »mrki«, Badinoko je »protivnik Inža«, itd.

Imena sam nartskih junaka uglavnom preuzimao iz ruskoga, a ne iz kabardinskoga izvornika, budući da su ovi potonji gotovo neizgovorivi na bilo kojem europskom jeziku uključujući i hrvatski. Kabardinski, naime, ima samo dva prava samoglasnika i gotovo pedeset suglasnika, zbog čega je fonološka prilagodba kabardinskih imena i riječi hrvatskome obično vrlo teška. Međutim, budući da kabardinska imena junaka u pričama o Nartima nerijetko imaju svoje značenje i motivaciju unutar teksta, u bilješkama sam navodio izvorni kabardinski oblik i značenje pojedinih imena.

Na koncu, neke od riječi koje se pojavljuju na više mjesta u pričama o Nartima imaju svoje specifično, kulturno značenje. Radi se o nazivima za pojedine dijelove odjeće i obuće kakva se nosi na Kavkazu (npr. *burka* ili ogrtač koji nose muškarci, za razliku od arapske burke koju nose žene, *čuvjaki* ili kožne sandale, itd.), nazivima specifičnih jela (npr. *pasta* ili polenta od prosa), imenima nekih kulturnih institucija (npr. *basa* ili »savjet«, *thamada* ili »gospodar gozbe«), mitoloških bića (divovski *Inži* i patuljasti *Ispi*), i slično. Njih sam većinom ostavljao neprevedenima, u bilješkama objašnjavajući točno značenje takvih riječi.

Ranko Matasović